

An Examination of Dietrich Bonhoeffer's Engagement with Martin Luther's Two Kingdoms Doctrine through the Barmen Declaration

Jafar Fallahi¹

1. Associate Professor, Department of Religious Studies, Faculty of Humanities, Semnan University, Semnan, Iran. Email: fallahijafar@semnan.ac.ir

Abstract

Dietrich Bonhoeffer, the German Lutheran theologian, engaged in resistance against the excesses and injustices of the regime during the rise of the Nazi government. Luther's Two Kingdoms doctrine afforded the state considerable latitude and shielded it from religious protest and the institution of religion. Bonhoeffer, drawing upon the Barmen Declaration, offered reflections on the relationship between state and religion in his works *The Cost of Discipleship* and *Ethics*.

The problem addressed in the present article is to demonstrate, through a descriptive and analytical method, how Bonhoeffer was able to present an alternative reading of Luther's Two Kingdoms doctrine by employing the doctrine of mandates and commitments, and how the Barmen Declaration became a window for his views on this teaching. Although he preserved the distinction between these two institutions and other spheres of human life, he endeavored to emphasize the connection and relation of the aforementioned realms to Jesus Christ and to stress the moral accountability of both state and church.

Bonhoeffer's formulation of this doctrine does not regard the state as a secular institution, yet its connection with the religious domain does not violate the independence of either religion or sovereignty. Furthermore, Bonhoeffer's emphasis on the service of both institutions in Christ places them alongside one another despite their distinction. Nevertheless, Bonhoeffer's limited opportunity to develop his *Ethics* and this subject left certain ambiguities in his views on the matter.

Keywords: Dietrich Bonhoeffer, Martin Luther, Political Theology, Barmen Declaration, Christianity and the Nazi Regime.

Introduction

Martin Luther (1483–1546), the reformer of Christianity, although not a political theorist, owed his success in advancing his religious views and standing against the Pope largely to the particular political conditions of his time. Based on the circumstances of his era, he adopted positions regarding the relationship between the institutions of religion and state that remained influential for years after him. His most important view in the political realm was the Two Kingdoms theory. In the history of Christianity, particularly in the twentieth century, it has been supposed that this doctrine entailed limitations on the militant and political activities of believers.

Dietrich Bonhoeffer (1906–1944) was a German Lutheran theologian who, in the midst of the Nazi rise to power, engaged in practical and political struggle against them. German Protestant pastors, in opposition to certain harms inflicted by Nazi ideology, formed the Barmen Council, the result of which was the Barmen Declaration. This declaration or confession became a charter for the resistance of German pastors and militant Christians against the excesses of the Nazi regime and its religious branch, the German Christians. Bonhoeffer emphasized the Barmen Declaration and offered reflections based on certain articles of this declaration. These reflections led to his redefinition of the Two Kingdoms doctrine. The present article examines Dietrich Bonhoeffer's revision of Luther's Two

Kingdoms doctrine through the lens of the Barmen Declaration. The central question of this research is: How did Bonhoeffer engage with the Two Kingdoms doctrine and the limitations this doctrine posed for resistance against the excesses of the Nazi regime? Subsidiary questions include: Upon what Christian teaching did Bonhoeffer rely in modifying the Two Kingdoms doctrine, and what was the influence of other movements, including the Barmen Declaration, in this endeavor?

Research Findings

Through the doctrine of mandates and commitments, Dietrich Bonhoeffer was able to establish the theoretical foundation of Lutheran theology for struggle against the Nazi regime and other secular political systems—and, interestingly, he pursued this through the Barmen Declaration. He himself was absent at the time of the Declaration's issuance, but arrived in Germany a few months after its publication and undertook practical and theoretical measures in support of it, including committing his reflections to writing, which ultimately took the form of books. In these works, he endeavored, drawing upon the Barmen Declaration—which was shared among various Protestant denominations—to articulate his new view on the relationship between the institutions of religion and state, and to demonstrate the sovereignty of Christ over both the material and spiritual worlds.

Conclusion

Following the issuance of the Barmen Declaration and in light of the theological-political circumstances of his time, Bonhoeffer relied upon the doctrine of 'mandates and commitments' and presented a formulation of Luther's Two Kingdoms doctrine that was in certain respects novel. What, in his view, existed in the current formulation of the fourfold mandates and commitments—and could compensate for the gap and distinction between the institutions of religion and state in Luther's doctrine—was their common divine ground and foundation upon the sole lordship of Jesus Christ. Relying on these ideas, Bonhoeffer developed an appropriate ethical framework for state and church that summoned both to a shared moral commitment in service to the people, while preserving boundaries that prevented political interference in one another.

In this manner, the critique of oppressive regimes acquired religious-ethical legitimacy, and the mutual responsibility of state and church was emphasized. Furthermore, the prevailing conception of the church as a purely spiritual institution pertaining solely to individual-spiritual matters was moderated—all without removing the boundaries between these two realms.

Bonhoeffer's considerable emphasis, following Barth, on Jesus Christ and a revelatory theology could have caused a closure in his theology in the social and political domain; however, Bonhoeffer endeavored to attend to the natural as well and to present his own formulation thereof. Another aspect of the passivity of the religious institution in the face of the state's excesses was their understanding of Christian faith and their avoidance of paying the cost. Through his reflections on the second article of the Barmen Declaration and his emphasis on 'costly grace,' Bonhoeffer set aside this limitation as well, essentially regarding any discipleship to Christ as requiring the payment of the cost of discipleship.

A critique that may be leveled against this portion of Bonhoeffer's theological reflections is that his formulation perhaps lacked the necessary efficacy in the struggle against the Nazi regime. His emphasis on costly grace encouraged the believer in struggle, but his doctrine of mandates and commitments, although it compensated to some extent for the deficiencies of the Two Kingdoms doctrine, remained somewhat ambiguous in determining boundaries and possibilities. The same applies to his formulation regarding the use of natural reason,

which appears to possess an ambiguity and complexity beyond what was useful in that era and in confrontation with the Nazi regime.

Another critique of his reflections is that they were not fully developed, which may itself account for part of the first critique. Bonhoeffer lacked the stability and tranquility necessary to develop his theological views, and perhaps had he survived the calamity of the Third Reich, he would have found the opportunity in the postwar period to elaborate his views—an opportunity that, regrettably, he did not have.

Cite this article: Fallahi, J. (2026). An Examination of Dietrich Bonhoeffer's Engagement with Martin Luther's Two Kingdoms Doctrine through the Barmen Declaration. *Religions and Mysticism*, 58 (2), 461-481. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.404179.630686>

Article Type: Research Paper
Received: 12-Oct-2025
Received in revised form: 14-Nov-2025
Accepted: 7-Dec-2025
Published online: 13-Jan-2026

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی مواجهه دیتریش بونهوفر از خلال بیانیه بارمن با آموزه دو قلمرو مارتین لوتر

جعفر فلاحی^۱

۱. دانشیار، گروه ادیان و عرفان، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. رایانامه:
fallahijafar@semnan.ac.ir

چکیده

دیتریش بونهوفر متاله لوتری آلمان در شرایط روی کار آمدن رژیم نازی به مقاومت در برابر زیاده‌خواهی‌ها و بی‌عدالتی‌های حاکمیت پرداخت. آموزه «دو قلمرو» لوتر دست دولت را تا حدی باز می‌گذاشت و آن را از اعتراض دینداران و نهاد دین مصون می‌نمود. بونهوفر با تکیه بر بیانیه بارمن تأملاتی در کتاب‌های بهای شاگردی و اخلاق درباره نسبت دولت و دین ارائه داد. مسئله مقاله حاضر آن است که با روشی توصیفی و تحلیلی نشان دهد بونهوفر چگونه توانست با استفاده از آموزه «اوامر و تعهدات» قرائتی دیگر از آموزه دو قلمرو لوتر ارائه دهد و همچنین بیانیه بارمن چطور به درجه‌ای برای دیدگاه‌های او درباره این آموزه بدل شد. او اگرچه تمایز این دو نهاد و سایر عرصه‌های حیات بشر را از یکدیگر حفظ کرد اما کوشید قید و ربط قلمروهای مذکور با عیسی مسیح (ع) را متذکر شود و بر پاسخگویی اخلاقی نهادهای دولت و کلیسا تأکید کند. تقریر بونهوفر از این آموزه به نحوی است که دولت را نهادی سکولار نمی‌انگارد اما پیوندش با حوزه دین موجب نقض استقلال نهاد دین و نهاد حاکمیت نمی‌شود. همچنین تأکید بونهوفر بر خدمت کردن این دو نهاد در مسیح آنها را به‌رغم تمایز در کنار هم قرار می‌دهد. با این حال مجال اندک بونهوفر در پرداختن به کتاب اخلاق و این مبحث موجب باقی ماندن ابهام‌هایی در دیدگاه‌های بونهوفر در این باره شد.

کلیدواژه‌ها: دیتریش بونهوفر، مارتین لوتر، الهیات سیاسی، بیانیه بارمن، مسیحیت و رژیم نازی.

استناد: فلاحی، جعفر (۱۴۰۴). بررسی مواجهه دیتریش بونهوفر از خلال بیانیه بارمن با آموزه دو قلمرو مارتین لوتر. ادیان و عرفان، ۵۸ (۲)، ۴۶۱-۴۸۱.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۳

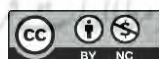
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۶

انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.404179.630686>

بیان مسئله

مارتین لوتر^۱ (۱۵۴۶-۱۴۸۳) اصلاح‌گر دین مسیحیت، اگرچه نظریه‌پرداز سیاسی نبود با این حال توفیقش در پیش‌برد نظرات دینی و ایستادگی در برابر پاپ را تا حد زیادی مدیون شرایط سیاسی خاص زمانه‌اش بود. او مبتنی بر شرایط زمانه‌اش موضع‌گیری‌هایی درباره رابطه نهاد‌های دین و دولت داشت که تا سال‌ها پس از او تأثیرگذار بود. مهم‌ترین دیدگاه او در قلمرو سیاست نظریه دو قلمرو^۲ بود. در تاریخ مسیحیت خصوصاً در سده بیستم تصور بر این بوده‌است که این آموزه محدودیت‌هایی را برای فعالیت‌های مبارزاتی و سیاسی دینداران در بر داشته‌است.

دیتریش بونهوفر^۳ (۱۹۴۴-۱۹۰۶) متالهی آلمانی و لوتری است که در بحبوحه به قدرت رسیدن نازی‌ها به مبارزه سیاسی و عملی با آنها پرداخت. کشیش‌های پروتستانی آلمان در مقابله با بعضی از آسیب‌های وارده از جانب ایدئولوژی نازی شورای بارمن^۴ را تشکیل دادند که نتیجه‌اش بیانیه بارمن شد. این بیانیه یا اعتراف‌نامه منشوری برای مقاومت کشیش‌ها و مسیحیان مبارز آلمانی در برابر زیاده‌خواهی‌های رژیم نازی و شاخه دینی آن یعنی مسیحیان ژرمن^۵ شد. بونهوفر بر بیانیه بارمن تأکید داشت و تاملاتی با تکیه بر بعضی از بندهای این بیانیه داشت. این تاملات به بازتعریف او از آموزه دو قلمرو منجر شد. مقاله حاضر به بازنگری دیتریش بونهوفر درباره آموزه دو قلمرو لوتر از خلال بیانیه بارمن می‌پردازد. درواقع سوال اصلی این پژوهش این است که مواجهه بونهوفر با آموزه دو قلمرو و محدودیت‌های این آموزه برای مقاومت در برابر زیاده‌خواهی‌های رژیم نازی چگونه بود. سوال‌های فرعی هم عبارت خواهند بود از این که بونهوفر با تکیه بر چه آموزه‌ای از مسیحیت آموزه دو قلمرو را تعدیل کرد و در این راه چه تأثیر سایر جریان‌ها از جمله بیانیه بارمن چه بود؟

ضرورت

رابطه نهاد دین و نهاد سیاست یکی از مسایل مهم بعد از دوره روشنگری بوده‌است، خاصه این که اهمیت اخلاق بحث‌های مهمی را در رابطه این سه، یعنی دین، سیاست و اخلاق بر انگيخته‌است. در دوره مدرن از اهمیت نهاد دین در امور سیاسی کاسته شده‌است. اما به هر حال امروز یکی از دغدغه‌های مهم نهاد دین و دینداران این است که دین و دینداران در برابر شرایط سیاسی و اجتماعی خاص چه وظیفه و کارکردی می‌توانند داشته باشند. آیا حوزه سیاست را باید حیطه‌ای سکولار، به معنای خنثی و بی‌طرف، تلقی کرد یا در آنچه حیطه‌ای خنثی می‌پنداریم عوامل فرهنگی و ایدئولوژیک خاص در حال نقش‌آفرینی و تأثیرگذاری هستند و در نتیجه می‌توان به نهاد دین اجازه تأثیرگذاری و

^۱. Martin Luther

^۲. Two Kingdoms

^۳. Dietrich Bonhoeffer

^۴. Barman

^۵. German Christians

نقش آفرینی را داد؟ دیتریش بونهوفر یکی از مثال‌ها ن مهم در دوره مدرن است که دیدگاه‌های او بر گروه‌های سیاسی نیمه دوم سده بیستم مثل الهیات سیاسی اروپایی و الهیات‌های رهایی‌بخش آمریکای لاتین تأثیرگذار بوده‌است و در قالب تامل درباره آموزه دو قلمرو نظراتی درباره رابطه نهاد کلیسا و دولت ابراز کرده‌است. این مقاله اگرچه قصد پرداختن به این گروه‌های سیاسی را و حتی قصد پرداختن به این سوال را که نقش نهاد دین در امور سیاسی مشخصاً چیست ندارد، با این حال به مسئله‌ای بنیادین در این حیطه در تفکر بونهوفر می‌پردازد: بازنگری در آموزه دو قلمرو و بازتعریف جایگاه کلیسای مسیحی در پرداختن به امور سیاسی و اجتماعی.

پیشینه پژوهش

مقاله «بررسی مواجهه کلیساهای پروتستان آلمان با رژیم نازی» به شرایط کلیسای پروتستان آلمان در دوره قدرت گرفتن رژیم نازی می‌پردازد و نویسنده در آن به مخاطرات رژیم نازی برای کلیسای پروتستان، شکل‌گیری کلیسای معترف و بیانیه بارمن و فعالیت‌های کلیسای معترف در مقابله با رژیم نازی پرداخته‌است (فلاحی، ۱۳۹۴).

بهروز حدادی در مقاله «دین و دولت در اندیشه مارتین لوتر» به پیشینه رابطه دین و دولت در غرب مسیحی می‌پردازد و نهایتاً آموزه دو قلمرو مارتین لوتر را مطرح می‌کند و به آن می‌پردازد. او در این مقاله توضیح می‌دهد که لوتر با این آموزه در عمل نوعی مشروعیت دینی برای قدرت سیاسی قایل می‌شود و دید دولت در عرصه امور دنیوی گشوده می‌شود. او متذکر می‌شود که لوتر خود هم به این امر آگاه بود و سعی کرد محدودیت‌هایی برای این نظریه خود و قدرت حکومت ایجاد کند اما این تلاش‌ها در عمل چندان به چشم نیامد. حدادی متذکر می‌شود که ظرفیت‌های نابجای آموزه دو قلمرو خود را در دوره آلمان نازی نشان می‌دهند (حدادی، ۱۳۹۵).

در زبان انگلیسی کتاب کاکرن به واکنش‌ها و اعترافات کلیساهای مسیحی در آلمان دوره نازیسم می‌پردازد و بررسی می‌کند که چگونه رهبران کلیسا، سنت‌ها و اسناد اعتقادی‌شان در مواجهه با ایدئولوژی نازی و سیاست‌های دولت هیتلر عمل کردند (Cochrane, 1962). بلر در مقاله‌ای مفاهیم دو پادشاهی و تمایز دو این دو را توضیح می‌دهد همچنین توضیحاتی درباره رویکرد متعادل‌تر بونهوفر در حیطه عمل اجتماعی و سیاسی عرضه می‌کند (Ballor, 2012).

نوشتار حاضر می‌کوشد به دوره نازی و تنگنای آموزه دو قلمرو برای دینداران لوتری در مقابله با رژیم نازی بپردازد و نشان بدهد که دیتریش بونهوفر چگونه و با تکیه بر چه آموزه‌های الهیاتی‌ای و اعتراف‌نامه‌هایی کوشید آن را تعدیل کند.

۱. نظریه دو قلمرو لوتر

مارتین لوتر کشیشی و اصلاحگر مسیحی در آغاز سده شانزدهم تحولی در جهان مسیحی پدید آورد. ابتدا با انتشار «اعلامیه ۹۵ ماده‌ای» به فروش آموزش‌نامه اعتراض کرد اما این اعتراض به اصلاحاتی درازدامن و در نهایت پیدایش مذهب پروتستان لوتری منجر شد. لوتر کوشید وساطت دستگاه پاپی بین فرد مسیحی و خدا را از میان بردارد و مومن مسیحی را به مواجهه مستقیم با کتاب مقدس و خدا ترغیب کند. او بر نجات از طریق ایمان تاکید داشت. شاهزادگان آلمان در مبارزه لوتر با دستگاه پاپ از او حمایت کردند (لین، ۱۳۹۵: ۲۵۵-۲۶۰).

مهم‌ترین نظریه در زمینه مناسبات دین و سیاست در سده‌های میانه آموزه دو شمشیر-به معنای قدرت‌های دنیوی و معنوی-بود که با حمایت پاپ‌ها اینوسان سوم^۶ (۱۲۱۶-۱۱۹۸) و بونیفاس هشتم^۷ (۱۳۰۳-۱۲۹۴) بدل به آموزه رسمی کلیسا شد. شکل کامل این آموزه در پی نزاع‌های بونیفاس هشتم با پادشاه فیلیپ چهارم^۸ و در فرمان پاپ با عنوان «سلطنت روحانی واحد»^۹ آمده است. درواقع این فرمان دو قدرت دنیوی و معنوی را متمایز می‌کرد اما هر دو را به کلیسا و درواقع به پاپ اعطا می‌کرد؛ اولی را پاپ به نحو مستقیم اعمال می‌کند و دومی را حکمران‌ها اما با اجازه پاپ (Smyth, 2003, 287-8).

لوتر متأثر از آگوستین معتقد است که خدا دو قلمرو را برای آفرینش مقرر کرده است: قلمرو معنوی^{۱۰} و قلمرو دنیوی^{۱۱}. قلمرو معنوی جاودانه است و قلمرو دنیوی محدود و گذرا است. در اولی همه مسیحیان برابرند و آزادند تا به نمایندگی از دیگران خدمت و عمل کنند. اما در قلمرو دنیوی که شریک قلمرو معنوی است عقل حاکم است و شمشیر به جای خدمت تعیین‌کننده است (Luther, 1986: 91).

این آموزه در آستانه دوره اصلاح اعتبار خود را تا حدی از دست داد چون کلیسا به انحطاط کشیده شده بود و از این آموزه استفاده‌هایی نادرست شده بود. در شرایطی که امور دنیوی و روحانی دچار اختلاط شدید بودند و کلیسا غرق در امور دنیوی بود لوتر کوشید با بعضی از وجوه کلیسا از جمله این وجه مقابله و آن را اصلاح کند.

اندیشه سیاسی لوتر مبتنی بر دیدگاه الهیاتی او بود. در کنه دیدگاه الهیاتی لوتر تقابل بین ایمان و عمل دینی نهفته است. لوتر معتقد بود که روح تنها از طریق ایمان و نه از طریق عمل دینی آمرزیده

6. Innocent III

7. Boniface VIII

8. Philip IV

9. Unam Sanctam

10. das geistliche Reich

11. das weltliche Reich

می‌شود. درواقع این دیدگاه بازتاب تفکیک دقیق‌تری است که او بین روح و جسم قابل بود. بنابراین انسان‌شناسی ثنوی لوتر مبنای الهیاتی دیدگاه او است (Wannenwetsch, 2003: 127).

درواقع تفکیک و تمایزی در سه سطح در اندیشه لوتر دیده می‌شود: روح در برابر جسم، ایمان در برابر عمل دینی و دین در برابر سیاست (باربیه، ۱۳۸۹: ۳۳). لوتر دیالکتیک ایمان و عمل دینی را شرح و بسط می‌دهد، آنگاه این دیدگاه مبنایی نظری برای او در باب رابطه دین و سیاست می‌شود. او در رساله آزادی مومن مسیحی به شرح این نکته می‌پردازد که دیندار مسیحی هم کاملاً آزاد است و هم کاملاً مطیع. مومن مسیحی همچون مسیح آزاد است و خادم است. او از قید شریعت و عمل دینی آزاد شده است و البته چنان که پولس گفته است برای خدمت به دیگران در مسیح آزادی یافته است. بنابراین «دیندار مسیحی آزادترین انسان است و ... مطیع همه است» (لوتر، ۱۴۰۰: ۱۹-۲۱).

لوتر تمایز مربوط به حوزه سیاسی را بر همین نکته کلامی مربوط به ایمان و شریعت مبتنی می‌کند. او می‌کوشد رابطه بین دین و سیاست را بر بستری مسیحی بنا کند. لوتر بر خلاف دیدگاه کاتولیکی وسطایی مقام‌های دنیوی را از سیطره روحانیان آزاد می‌کند اما به فکر عرفی کردن سیاست و مستقل کردن آنها از دین هم نیست. لوتر تمایز بین دو مقام را ملغی کرد و به جای آن تمایز بین «دو قلمرو» یا «دو پادشاهی» را قرار داد (مک‌گراث، ۱۳۸۷: ۴۲۶)، اگرچه این تمایز به معنایی جدایی این دو حوزه نیست.

لوتر با تکیه بر رساله به رومیان (۱۳: ۷-۱) و رساله اول پطرس (۲: ۱۳-۱۴) تأکید می‌کند که حقوق دنیوی و قدرت دنیوی از سر اراده و امر خدا وجود دارند (باربیه، ۱۳۸۹: ۳۵). به واسطه همین منشأ الهی قدرت، اطاعت از پادشاه و حتی از جبار الزامی می‌شود. درواقع لوتر مردم را به دو گروه تقسیم می‌کند: گروهی که به قلمرو خداوند تعلق دارند یعنی آنها که به مسیح اعتقاد دارند و از او تبعیت می‌کنند و گروه دیگر که به قلمرو دنیا تعلق دارند، یعنی همه کسانی که مسیحی نیستند؛ قلمرو ایمان و قلمرو شریعت در معنای وسیع کلمه. در رویارویی با اعضای قلمرو ایمان نیازی به اعمال قدرت نیست. برخلاف آن، قلمرو دنیا «تحت قانون» و «تحت شمشیر» است تا اعضای آن به سوی شرارت نروند (باربیه، ۱۳۸۹: ۳۶). درواقع لوتر معتقد است دنیا شر و سقوط کرده است، همه انسان‌ها گناهکار هستند و اگر قدرتی برای جلوگیری از شرارت آنها وجود نداشته باشد یکدیگر را می‌درند. حکومت دنیوی مبنایی الهی دارد و مثل قلمرو روحانی خوب است، اما دلیل ضرورت آن برای حیات اجتماعی شرارت آدمیان است. اساس اخلاق جمعی زور و اجبار است و فرمانرواها حق دارند برای اجرای احکام از شمشیر استفاده کنند. اقتدار معنوی کلیسا مبتنی بر اقتناع است نه زورگویی، و قدرت دنیوی دولت مبتنی بر زور است نه اقتناع.

تجربه تاریخی لوتر بر تنظیم این آموزه تأثیر گذاشت. لوتر به واسطه آموزه دو قلمرو کوشید جلوی خلط دو حوزه متمایز قدرت را بگیرد و از تکرار این تجربه که پیشتر پاپ‌ها مرتکب شده بودند جلوگیری

کند. او به واسطه دیدگاه مسیحی خود خداوند را تنها فرمانروای این جهان هیوطیافته و گناه‌کار می‌دانست اما این فرمانروایی خداوند از طریق این دو نهاد اعمال می‌شد بنابراین آنها دو قطب مخالف یکدیگر نبودند. بستر تاریخی دیگر موثر بر لوثر حمایت شاهزادگان آلمان از او در وانفسای گیر و گرفتاری او در چنگ دستگاه پاپ بود. لوثر در دهه ۱۵۲۰ با دخالت مومنان در کار دولت به کلی مخالف بود. اما شورش دهقان‌ها موجب شد که او تغییراتی در نظریه‌اش بدهد. او در ۱۵۲۵ به نقد اشراف آلمان به خاطر روش مستبدانه‌شان در برابر دهقان‌ها پرداخت و البته دهقان‌ها را هم به دلیل شورش علیه ارباب‌های‌شان ملامت کرد (مک‌گراث، ۱۳۸۷: ۴۳۱). این نگرش موجب انتقادهایی به لوثر شد. چرا که مسیحیان را به پذیرفتن ساختارهای ناعادلانه اجتماعی ترغیب می‌کرد. دهقان فردی بود که در اخلاق شخصی باید مطابق با موعظه فراز کوه طرف دیگر صورت خود را به سوی ارباب بگیرد اما فرمانروا باید در جهان گرفتار در گناه برای برقراری نظم به شمشیر تکیه کند. درواقع دست دولت برای سلطه نهایی بر اصحاب کلیسا گشوده شد و این یکی از خصوصیات نگرش لوثری تلقی شد.

به نظر می‌رسد ناتوانی کلیسای پروتستان آلمان در مخالفت شدید با رژیم نازی در دهه ۱۹۳۰ ناشی از همین آموزه و دیدگاه لوثر بود. شاید این ایراد به انتقاد اخیر وارد بشود که توقع تنظیم نگرشی الهیاتی-سیاسی که مانع از استبداد حاکمان بشود دچار نوعی نگاه غیرتاریخی زمان‌پریش است، اما این را هم باید در نظر داشت که در همان زمان که لوثر دیدگاه‌های سلطنت‌طلبانه‌اش را تنظیم می‌کرد تسوینگلی^{۱۲} معتقد بود باید مراقب پادشاهان بود تا در ورطه استبداد نیفتند.

۲. ظهور سوسیالیسم ملی و مداخله آن در کلیسای مسیحی

دیتریش بونهوفر، متاله مسیحی لوثری، از هفده‌سالگی در دانشگاه‌های معتبر توینگن و سپس برلین به تحصیل در رشته الهیات زیر نظر استاد‌های به‌نامی مثل آدولف فُن هارناک^{۱۳} و راینهولت زیبرگ^{۱۴}، که از متالهای برجسته لیبرال در آن زمان بودند، پرداخت. با این حال منتقد برجسته الهیات لیبرال، یعنی کارل بارت^{۱۵}، توجه و علاقه بونهوفر را جلب کرد. رابطه بونهوفر با بارت ماجرابی است شامل تاثیرپذیری از این پیشگام الهیات نوارتدوکس، نقد بعضی از وجوه تفکر بارت خصوصاً در نوشته‌های آخر بونهوفر، و همچنین همگامی در مبارزه علیه افکار نازی‌ها، که مهم‌ترین بروز این مبارزه دخالت مهم آنها در شکل‌گیری کلیسای معترف^{۱۶} و صدور اعلامیه بارمن بود.

¹². Zwingli

¹³. Adolf von Harnak

¹⁴. Reinhold Seeberg

¹⁵. Karl Barth

¹⁶. Confessing Church

زندگی کوتاه دیتریش بونهوفر تحولات بسیار به خود دید که مهم‌ترین آنها ظهور رژیم سوسیالیست ملی در آلمان به سرکردگی آدلف هیتلر بود. هیتلر در ۱۹۳۲ به قدرت رسید و این رخداد بحرانی جدی در کلیسای لوتری آلمان پدید آورد. بونهوفر در سال ۱۹۳۳ از کار در دانشگاه دست کشید و بیش از پیش درگیر حیات عملی مسیحی شد (گرنز و السون، ۱۳۸۶: ۲۱۵).

چنان که گفته‌اند دیدگاه بونهوفر درباره رابطه کلیسا و دولت را نمی‌توان فارغ از بافت حاکمیت هیتلر بر آلمان زمانه او درک کرد (Phiri, 2025: 6). رژیم نازی نقصان‌های اخلاقی و الهیاتی بسیاری در خود داشت و به نظر می‌رسید که قدرت گرفتن آن موجب پیامدهای ویرانگری برای آلمان باشد. این رژیم خیمه خود را بر ویرانه‌های غرور ملی آلمان، ناشی از جنگ جهانی اول، بر افراشت و کوشید که روحیه ملی را ترمیم کند و ملتی مقتدر و یکپارچه پدید بیاورد. نهاد دین در این راه ظرفیت بسیج ملی را داشت و حزب نازی از آن غافل نبود.

«مسیحیان ژرمن» گروهی مذهبی با ایدئولوژی نازی بود که می‌کوشید هیتلر را در جایگاه مسیح بنشانند و به این ترتیب عقاید و احساسات دینی آلمانی‌ها را در جهت اهداف حکومت سوسیالیست ملی همراه کند. اساساً چنین تفکری در اوایل دهه ۱۹۳۰ با به قدرت رسیدن نازی‌ها در آلمان بروز یافت و شکل افراطی آن هیتلر را فردی تلقی می‌کرد قابل مقایسه با عیسی که البته قرار نبود اشتباه‌های عیسی را تکرار کند (رابرتسن، ۱۳۹۶: ۲۷).

نژاد و ملت آلمان از نگاه مسیحیان ژرمن هدایایی از جانب خدا به حساب می‌آمدند که باید خالص نگه داشته می‌شدند (رابرتسن، ۱۳۹۶: ۳۱). موضع این جریان، که هم‌سو با حزب نازی و بخشی از بدنه آن به حساب می‌آمد، آن بود که عبادات و عقاید باید از همه گرایش‌های غیرآلمانی، خصوصاً از اخلاقیات عهد عتیق و یهود پاک شود. همچنین «عیسای قهرمان» و انسانی سرافراز به جای تصویر بنده آزاردیده و شکنجه‌شده بنشینند. در مارس ۱۹۳۴ یکی از رهبران مسیحیان ژرمن در بیانیه‌ای شش‌بندی گفت که حکومت و کلیسا در هم تنیده شدند به این نحو که حکومت بازوی بیرونی خدا و کلیسا بازوی درونی خدا برای خیزاندن مردم آلمان تصور شد (رابرتسن، ۱۳۹۶: ۳۴).

به این ترتیب کلیساهای آلمان و از جمله متاله و کشیش لوتری، دیتریش بونهوفر، احساس کردند پیام مسیح در حال تحریف است. همچنین فشارهایی غیراخلاقی بر مخالفان سوسیالیسم ملی و همچنین بر یهودیان وارد می‌شد که بسیاری از آلمانی‌ها از جمله کشیش‌ها و مومنان را به مخالفت برانگیخت. مهم‌ترین اقدام جمعی در کلیساهای آلمان تشکیل «کلیسای معترف» بود (ر. ک. رابرتسن، ۱۳۸۹: ۲۷-۳۲؛ فلاحی، ۱۳۹۴: ۱۰۶-۹).

۳. تنگناهای نظریه دو قلمرو و تأملات بونهوفر در این باره

متالهان لوتری آلمان از سویی خود را با حاکمیتی تمامیت‌خواه و مداخله‌جو در حیطه کلیسا مواجه می‌دیدند، و از سوی دیگر به لحاظ آموزه‌ای موانعی بر سر راه خود برای مبارزه و نافرمانی از حکومت

رایش سوم مشاهده می‌کردند. در نگاه لوتر حکومت قلمرویی خاص خود داشت و دولت مستقر را باید نهادی تاسیس شده به دست خدا تلقی کرد و از آنها تبعیت نمود (حدادی، ۱۳۹۵: ۶۰). درواقع نکته مهم در اینجا آن است که او مشروعیتی دینی برای قدرت قایل بود به نحوی که حیطه قدرت آن متمایز از سایر حوزه‌ها و واجب‌الاطاعه بود. نمونه‌ای از تاثیر این دیدگاه را می‌توان در انکار لوتر درباره حق دهقان‌ها برای دفاع از خود در برابر حاکمیت، ولو در شرایط ناعادلانه، مشاهده کرد. البته از نظر لوتر اگر حاکم ناعادل از دیندار مسیحی عملی را بخواهد که با وجدان مسیحی او مخالف باشد دیندار می‌تواند مقاومت کند اما این مقاومت در حد دعا و فرار است (حدادی، ۱۳۹۵: ۶۱).

دیتريش بونهوفر و شماری از متالهان آلمانی کوشیدند در رویارویی با این وضعیت اقدام‌هایی انجام بدهند. فعالیت‌های آنها که هم نظری و هم عملی بودند، در قالب شکل‌گیری کلیسای معترف و تنظیم بیانیه بارمن بروز یافت. بونهوفر که از مهم‌ترین متالهان فعال در آلمان در مخالفت با رژیم نازی بود در کلیسای معترف و جنبش مقاومت آلمان فعالیت داشت. بخشی از تلاش‌های نظری او در مقابله با وضعیت معاصرش را می‌توانیم در قالب کتاب‌های بهای شاگردی، اخلاق و در حال‌وهوایی دیگر در نامه‌های زندان مشاهده کرد. مبارزات سیاسی مهم او، از جمله همکاری در سوء قصد به جان هیتلر، گام عملی مهم دیگری از جانب بونهوفر بود که از خلال آن می‌توان بی‌اعتقادی او درباره برداشت سنتی از آموزه دوقلمرو را متوجه شد.

شورای بارمن در مه ۱۹۳۴ برگزار شد. بونهوفر در آن زمان شبان جماعت مسیحیان آلمانی در لندن بود. او در سال ۱۹۳۵ به آلمان بازگشت و از هر دو شورای بارمن و دال م^{۱۷} (که مدتی بعد از بارمن و همسو با آن برگزار شد) حمایت اکید کرد. همچنین همراه با شماری دیگر از شبان‌های کلیسای معترف در ژوئیه ۱۹۳۵ نامه‌ای را امضا و منتشر کردند و در آن خداوند را سپاس گفتند که در شوراهای بارمن و دالم سخنی واحد را بر دهان ایشان نهاده‌است و بیانیه‌های این دو شورا هر دو بر سیطره عیسی مسیح بر کلیسا تاکید کرده‌اند (Mauser, 2000: 13). بونهوفر سپس در سال‌های ۱۹۳۵-۷ مشغول به نگارش بهای شاگردی بود که تاثیر این بیانیه و حال و هوای کلیسای معترف در آن زمان در این کتاب مشهود است. دی‌گراچی، سرپرستار کتاب راهنمای کیمبریج درباره بونهوفر، معتقد است از همین اثر شاهد رادیکال شدن الهیات بونهوفر هستیم (de Gruchy, 1999: 93). بونهوفر همیشه قصد داشت کتابی بنیادین حاوی دیدگاه‌هایش در حیطه اخلاق بنویسد و بعد از نگارش کتاب بهای شاگردی تصور می‌کرد کتاب بعدی‌اش همین کتاب درباره اخلاق باشد. جریان وقایع او را تا حدی از این منظور دور کرد تا این که جنگ در ۱۹۳۹ آغاز شد و سال بعد از آن انتشار کتاب‌های او ممنوع شد (رابرتسن، ۱۳۸۸: ۱۰۹). با این حال او همواره یادداشت‌هایی برای تدوین

¹⁷. Dahlem

این اثر فراهم می‌آورد تا این که کتاب اخلاق^{۱۸} پس از مرگ او و به همت یارانش منتشر شد. در بخشی از این کتاب به آموزه دو قلمرو پرداخته‌است که البته باندی از بیانیه بارمن هم مرتبط است. در ادامه ابتدا به ثمره بسیار مهم تلاش نظری کلیساهای پروتستانی آلمان، یعنی بیانیه بارمن پرداخته خواهد شد. سپس تاملات بونهوفر درباره بندهای دوم و پنجم از این بیانیه و ارتباط آن با آموزه دو قلمرو بررسی خواهند شد.

۳-۱. شورا و بیانیه بارمن

اقدام رژیم نازی در پروردن نهادی به نام مسیحیان ژرمن در دل کلیسای آلمان، چنان که توضیح داده شد، مخالفان بسیاری در کلیساهای آلمان داشت. کلیسای مسیحیان ژرمن در حال تحکیم قدرت خود بود و رهبر آن لودویگ مولر^{۱۹} در ابتدای سال ۱۹۳۴ کوشید نظارتی شدید بر وعظ و تبلیغ و کلیه فعالیت‌های کلیسایی اعمال کند تا در مقابل هر گونه سرپیچی بایستد. به این ترتیب کلیسای معترف که متشکل از کسانی از کلیساهای پروتستانی آلمان بود در همان سال شورایی در بارمن تشکیل داد و بیانیه‌ای صادر کرد.

۱۳۹ نماینده از ۱۸ کلیسای پروتستان آلمان در مه ۱۹۳۴ گرد آمدند تا بیانیه‌ای برای مقابله با مسیحیان ژرمن صادر کنند. نتیجه بیانیه بارمن در شش بند بود. این بیانیه با توضیحی مختصر درباره وضعیت کلیساهای پروتستانی آلمان و نسبت آنها با یکدیگر آغاز می‌شود. در این قسمت بر اتحاد کلیساها با یکدیگر تأکید شده‌است. آنگاه به بحث درباره بنیان‌های الهیاتی کلیساهای عیسی مسیح می‌پردازد که رویکرد و رفتار مسیحیان ژرمن در حال بی‌اعتبارسازی آنها است. سپس شش بند اصلی بیانیه می‌آیند که حاوی حقایقی هستند که کلیسای معترف در برابر مخاطرات مسیحیان ژرمن به آنها تکیه می‌دهد. هر بند با عبارتی از عهد جدید آغاز می‌شود. سپس یک حقیقت یا اصل اعتقادی از آن عبارت برگرفته و توضیح داده می‌شود و با استناد به آن مخالفت با یکی از دیدگاه‌ها یا به بیان بهتر مخاطره‌ها و بدعت‌های مسیحیان ژرمن ابراز می‌شود. هر یک از این مخالفت‌ها با عبارت «ما منکر این عقیده نادرست هستیم که ...» بیان می‌شوند.

در بند نخست بیانیه تأکید می‌شود که مکاشفه الهی فقط در کلمه یگانه خداوند متجلی است و منبع موعظه کلیسا هم فقط همان است نه قدرت‌هایی دیگر. بند دوم می‌گوید همه عرصه‌های زندگی متعلق به عیسی مسیح هستند و نه سروری دیگر. بند سوم می‌گوید کلیسا سراسر متعلق به عیسی مسیح است و نباید پیام خود را منطبق با بعضی اعتقادات نامیه‌های ایدئولوژیک غالب کند. بند چهارم می‌گوید کار و وظیفه کلیسا خدمت است، نه گماردن یا پذیرفتن رهبری (پیشوایی) خاص. بند پنجم مخالفت با دخالت کلیسا در کار حکومت و دخالت حکومت در کار کلیسا است. و بند ششم بیانگر

¹⁸. Ethics

¹⁹. Ludwig Müller

آن است که کلیسا نباید کلمه و عمل خدا را در خدمت اموری آورد که از روی هوس انتخاب شده‌اند.
۲۰

در همه این بندها نشانه‌های روشن مخالفت با دیدگاه‌های مسیحیان ژرمن و آسیب‌ها و مخاطره‌های آن برای کلیسا و ایمان مسیحی دیده می‌شود، لیکن بیانیه در دو بند دلالت‌های مستقیمی درباره آموزه دو قلمرو دارد.

۲-۳. بند دوم و فیض گران

ادعای مسیحیان ژرمن آن بود که کار کلیسا فراتر از امور دنیوی و مربوط به حوزه خصوصی زندگی افراد است. این دیدگاه با تفسیری خاص از آموزه دو قلمرو لوثر همسو بود. اما نظر نویسندگان بیانیه بارمن با آن مخالف بود و دلالت بر آن داشت که مسیح را نباید به بخش یا بخش‌هایی از زندگی محدود کرد. بند دوم بیانیه به‌نحو مشخص در همین باره سخن می‌گوید. این بند منکر آن می‌شود که عرصه‌هایی از زندگی ما متعلق به سروری غیر از مسیح باشد، عرصه‌هایی که در آنها نیازمند به تقدیس و آمرزیدگی نباشیم.

دو اصطلاح تقدیس^{۲۱} و آمرزیدگی^{۲۲} در اینجا نیازمند توضیح هستند. در بیانیه آمده‌است که «عیسی مسیح ضمانتی برای بخشودگی همه گناهان ما است، و به همان ترتیب و با همان قوت دعوی پر از مجد و شکوه خداوند است بر همه زندگی ما». درواقع «آمرزیدگی» اشاره دارد به جمله اول نقل‌شده در بالا و «تقدیس» مجد و شکوه مسیح است درباره زندگی ما و این دو با هم همراه و جدایی‌ناپذیر هستند. به بیان دیگر اگر کسی آمرزیدگی از جانب مسیح را می‌خواهد باید او را سرور همه زندگی خود قرار بدهد.

بونهوفر این بند را در کتاب بهای شاگردی توضیح می‌دهد. چنان که گفته شد او این کتاب را در فاصله ۱۹۳۵-۷ نوشت، یعنی زمانی که مسئول آموزش شبان‌های جوان کلیسای معترف در فینکنوالده^{۲۳} بود. در همین زمان به دلیل اختلاف‌های کلیسای معترف با مسیحیان ژرمن این مدرسه تعطیل شد و حدود ۸۰۴ نفر از اعضای کلیسای معترف به زندان انداخته شدند (Mauser, 2000: 13). بنابراین شرایط بیرونی کتاب بهای شاگردی متناظر با محتوای آن است و چنان که از عنوان کتاب بر می‌آید به هزینه‌های شاگردی مسیح می‌پردازد.

بونهوفر در بهای شاگردی بر «گران بودن فیض» تاکید می‌کند. در مذهب لوثری نوعی تلقی از فیض خداوند که عامل بخشایش گناهان فرد است وجود داشت مبتنی بر این که این فیض

^{۲۰} برای دیدن ترجمه انگلیسی بیانیه ر. ک. (Cochrane, 1962: 237-342) و برای دیدن ترجمه فارسی آن ر. ک. (رابرتسن،

۱۳۹۶: ۶۲-۵۸)

^{۲۱}. sanctification

^{۲۲}. justification

^{۲۳}. Finkenwalde

سهل الوصول و به قول بونهوفر «فیضی ارزان» است. به این ترتیب ایمان مسیحی به پذیرفتن بخشایش خداوند درباره همه گناهان فروکاسته می‌شد. بونهوفر در این کتاب به این تلقی از مذهب لوتری اعتراضی شدید دارد. او در بهای شاگردی در آن شرایط خاص می‌گوید: «تحمل صلیب تراژدی نیست بلکه آنچه در پی تبعیت از مسیح رخ می‌دهد رفتن بر صلیب است. تحمل رنج ثمره بیعت با مسیح است و آنچه پس از آن می‌آید نه بر حسب تصادف بلکه به‌ضرورت است» (Bonhoeffer, 1963: 98). بنابراین از نظر بونهوفر فیض گرانبها است و تحمل رنج بهای شاگردی است.

عنوان بخش آغازین بهای شاگردی «فیض و شاگردی» است و می‌توان آن را در ارجاع به بند دوم بیانیه بارمن به حساب آورد. او در این قسمت از کتاب به دو مفهوم مهم در بند دوم بارمن می‌پردازد و می‌گوید مسیح هم تضمین بخشایش همه گناهان است و هم نشان‌دهنده مطالبه خداوند درباره همه زندگی ما. بخشایش خدا و مطالبه خدا هر دو ریشه در عیسی مسیح دارند. درواقع فیض رایگان خدا همراه با تکلیف فرمانبرداری به ما اعطا شده‌است. بونهوفر در عبارتی کلیدی در این کتاب می‌گوید: «ایمان فقط وقتی واقعی است که اطاعت و فرمانبرداری هم در کار باشد و هرگز بی‌این آن هم در کار نخواهد بود. ایمان صرفاً در کنش فرمانبرداری بدل به ایمان واقعی می‌شود» (Bonhoeffer, 1963: 69). این عقیده بونهوفر اعتراضی است به آن تلقی از مذهب لوتری که ایمان مسیحی را به پذیرش صرف بخشایش خداوند درباره همه گناهان تقلیل داد و فیض را به قول او بدل به فیض ارزان کرد.

اما این حمله او به فیض ارزان حمله به همه آموزه‌ها و تلقی‌های مسیحی بود که ایمان مسیحی را بی‌مسئولیت، آسان و به‌دور از دغدغه‌های اخلاقی و اجتماعی و دادن هزینه می‌کرد. در مقابل آن، فیض گران همچون گنجی پنهان در زمین است که باید با پرداخت بها آن را یافت و بهایش همه آن چیزی است که ما داریم (Bonhoeffer, 1963: 42-47). بونهوفر اساساً مسیح را هم در همین حال و هوا می‌بیند، یعنی معتقد است که خداوند برای دیگران بدل به انسان شد و اساساً او مسیح-برای-دیگران است (Bonhoeffer, 2010: 501). همین دیدگاه ابزاری است برای بونهوفر برای توجه به جهان ما، خصوصاً در یادداشت‌ها و نامه‌های زندان.

به این ترتیب همه زندگی ما متعلق به عیسی مسیح است و نمی‌توان عرصه‌هایی را متمایز نمود و به زندگی غیردینی مرتبط دانست و عرصه دینی را شخصی و مرتبط با دریافت بخشایش با خدا تلقی کرد. به نظر می‌رسد که بونهوفر می‌کوشد انسجام دینی حیات دیندار مسیحی و پیوند همه آن با عیسی مسیح را در این کتاب و ناظر بر بند دوم بیانیه بارمن توضیح بدهد.

۳-۳. بند پنجم و اوامر و تعهدات

بند پنجم از بیانیه بارمن با عبارتی از اول پطرس ۲: ۱۷ آغاز می‌شود: «از خدا بترسید و پادشاه را حرمت نهید!» سپس مشابه با آموزه لوتر تأکید می‌کند که حکومت مسئولیت تأمین عدالت و صلح را

در جهان رهایی نیافته از گناه بر عهده دارد و متناسب با این هدف از ابزار تهدید یا زور هم استفاده می‌کند. کلیسا هم پادشاهی خداوند و مسئولیت‌های حکام و مردم را به انسان‌ها یادآوری می‌کند. سپس بیانیه می‌آورد که منکر این باور نادرستیم که حکومت می‌تواند و باید گامی فراتر از مسئولیت ویژه‌اش بردارد و بدل به نظام یگانه و منحصر زندگی انسان بگردد و به این ترتیب ماموریت کلیسا را هم بر عهده بگیرد. همچنین می‌آورد که ما منکر این باور نادرست هستیم که کلیسا می‌تواند و باید گامی فراتر از مسئولیت ویژه‌اش بردارد تا به مشخصات، کارکردها و شئون حکومت نایل شود و به این ترتیب خود را بخشی از بدنه حکومت کند (رابرتسن، ۱۳۹۶: ۶۱).

این بند از بیانیه ارتباط مستقیم با آموزه دو قلمرو لوتر دارد. دو واقع نویسنندگان بیانیه در این بند می‌کوشند بر دلیل وجود نهاد دولت و نهاد کلیسا و بر ظرفیت‌ها و استقلال آنها تاکید کنند و در این بین آنچه بیشتر به چشم می‌آید تلاش برای ممانعت از دخالت نهاد دولت از طریق مسیحیان ژرمن در نهاد کلیسا و ممانعت از گشودن راه برای به خدمت گرفتن کلیسا برای اهداف سیاسی خاص است.

تاملات نظری بونهوفر درباره اصلاح آموزه دو قلمرو در یادداشت‌های او برای کتابی با عنوان اخلاق گنجانده شدند که این کتاب پس از مرگ او منتشر شد. بونهوفر معتقد بود خوانش لوتری موجود از آموزه دو قلمرو موجب تقسیم واقعیت به بخش‌های مقدس و نامقدس و در نتیجه انحصار به بودن فقط در یکی از این دو بخش شده است (Bonhoeffer, 2005: 21). نقد بونهوفر در کتاب اخلاق بر خوانش لوتری از آموزه دو قلمرو مبتنی بر این نکته است که این آموزه جدایی شدیدی بین حاکمیت و کلیسا پدید می‌آورد و به این ترتیب به نهاد سیاست مجوز فراغت از حیطه معنوی را می‌داد. همچنین راهی را پیش پای کلیسا می‌گشود تا شانه از راهنمایی معنوی و اخلاقی حاکمیت خالی کند، خصوصاً در آنجا که چنین دلالت و راهنمایی‌ای مستلزم مقاومت و مبارزه می‌شد و هزینه‌هایی در بر داشت. بخش عظیمی از کلیسای زمانه بونهوفر چشم بر جنایت‌های نازی‌ها فرو بسته بود. اگرچه بونهوفر الگوی لوتر در تمایز حیطه دنیوی از حیطه معنوی، یا خوانش موجود از این الگو، را نمی‌پسندید اما این بدان معنا نبود که با دخالت مستقیم کلیسا در امور حکومت، یا عکس آن، موافق بود. او کوشید در عین تاکید بر تمایز بین این دو حیطه وحدتی بین آنها پدید بیاورد و راه را برای احساس مسئولیت کلیسا و مومنان مسیحی در قبال رخدادهای سیاسی بگشاید.

آنچه بونهوفر برای اصلاح تلقی رایج از آموزه دو قلمرو مطرح کرد آموزه «اوامر و تعهدات»^{۲۴} بود. اوامر و تعهدات حیطه‌هایی چهارگانه هستند که عبارتند از کار (که در تاملاتی بعدی فرهنگ را جای آن می‌گذارد)، ازدواج (و خانواده)، دولت و کلیسا. درواقع خداوند فقط با بخشی از جهان ما در پیوند نیست، بلکه از طریق این چهار حیطه با همه جهان ما در پیوند است و از این طریق پیوند او با جهان ما عینیت می‌یابد (Bonhoeffer, 2005: 378). پس قلمروهای حکومت و فرهنگ و خانواده

²⁴. mandates

قلمروهایی تحت نظارت و دخالت حکومت سکولار نیستند، بلکه نظارت حکومت بر آنها به واسطه مرجعیتی است که خدا به آن داده است.

رویکرد بونهوفر مشابه کارل بارت است چون شروع و محور الهیات خود را مسیح اعلام می‌کند. او معتقد است فقط یک واقعیت وجود دارد و آن خدا است. این واقعیت در قالب مسیح در جهان ما متجلی شده است (Bonhoeffer, 2005: 43). بونهوفر با تکیه بر عباراتی از کتاب مقدس مثل کولسیان ۱: ۱۶-۱۷^{۲۵} تاکید می‌کند که بدون مسیح نه می‌توان به درستی از خدا سخن گفت و نه از جهان. بونهوفر می‌گوید همان بخش از جهان هم که در آموزه دو قلمرو تحت عنوان جهان شر از آن یاد می‌شود در یگانه واقعیت موجود تابع و وابسته به مسیح است (Bonhoeffer, 2005: 51-2).

بونهوفر در کتاب اخلاق برای تشریح منظور خود و آسیب‌شناسی رابطه کلیسا و دولت سراغ الگوی کلیسای کاتولیک می‌رود. در این الگو که برگرفته از یونان باستان است و از طریق ارسطو و سپس توماس آکوئینی وارد جهان مسیحیت شده است دولت محصول طبیعت بشر است. درواقع انسان بنا به خلقتش موجودی اجتماعی است و دولت تحقق همین وجه از طبیعت انسان در جهان طبیعت است. بنابراین دولت عالی‌ترین توسعه جامعه طبیعی است» (Bonhoeffer, 2005: 333). بونهوفر می‌گوید جای تعجب نیست که کلیسای کاتولیک کلیسا را بالاتر از دولت قلمداد می‌کند. در این نگاه کلیسا نهادی الهی و دولت نهادی دنیوی است. اما از نگاه بونهوفر عیسی همان قدر که متعلق به کلیسا است متعلق به دولت هم است، چون او دولت و کلیسا هر دو را خلق کرد تا به خداوند خدمت کنند.

بونهوفر دیدگاهش درباره رابطه کلیسا و دولت را اساساً از لوتر وام می‌گیرد اما لوتر دولت و کارکرد آن را در شرایط گناه‌آلود و شر ترسیم می‌کند و بونهوفر با تکیه بر آموزه اوامر و تعهدات زمینه‌ای گسترده‌تر را ترسیم می‌کند. بنابراین او به لوتر این نقد را وارد می‌کند که دولت را نه به مثابه نهادی برخاسته از طبیعت مخلوق بشر، بلکه در فضای هبوط در نظر می‌گیرد. درواقع از نظر لوتر این گناه است که به نهاد دولت ضرورت می‌بخشد. لوتر نهاد حکومت را نه از پایین بلکه از بالا، یعنی از منظری الهی، می‌بیند و به این فکر نمی‌کند که آنچه در حکومت عامل بشر است. اما بونهوفر با تکیه بر کتاب مقدس سرور هر دو نهاد کلیسا و حکومت را عیسی تلقی می‌کند (Bonhoeffer, 2005: 337).

در نگاه بونهوفر حکومت یکی از حیطه‌های چهارگانه اوامر و تعهدات است و دستور و تعهد آن عبارت است از اعمال زور در برابر قدرت‌های مخرب آشوب و حفظ جهان برای واقعیت عیسی. بنابراین حکومت، از جمله حکومت نازی، دستور و تعهدی برای مداخله در امور کلیسا ندارد. حاکمیت باید در پی استقرار عدالت و انصاف باشد نه تخریب و سوءاستفاده. دولت بر کلیسا فرمانروایی نمی‌کند

^{۲۵}. «۱۶: زیرا که در او همه چیز آفریده شد، آنچه در آسمان و آنچه بر زمین است از چیزهای دیدنی و نادیدنی و تختها و سلطنتها و ریاسات و قوأت؛ همه به وسیله او و برای او آفریده شد. ۱۷: و او قبل از همه است و در وی همه چیز قیام دارد.»

و کلیسا هم بر دولت فرمانروایی ای ندارد. چنین برداشتی از رابطه دولت و کلیسا در تضاد با تمایلات دیکتاتورمنشانه‌ای بود که هیتلر برای نهادهای مختلف جامعه آلمان از خانواده و کار تا کلیسا داشت. بونهوفر وجود قانون طبیعی در حوزه الهیات را می‌پذیرد، اما نمی‌پذیرد که بر مبنای قانون طبیعی قابل به حیطة‌ای سکولار در این جهان بشویم که نسبتی با مسیح نداشته باشد. بنابراین با تکیه بر آموزه اوامر و تعهدات می‌کوشد نوعی قانون طبیعی با رنگ و بوی مسیح‌شناختی، یا به قولی یک «سامان مسیح‌بنیان»^{۲۶} (Ballor, 2012: 69)، ارائه بدهد که در آن مسیح زمینه آفرینشی و هستی‌شناختی و غایت و هنجار نهایی برای حیطة‌های اوامر و تعهدات باشد. او این حیطة‌های اوامر و تعهدات را اموری تاریخی و قراردادی تلقی نمی‌کند و آنها را اساساً متفاوت از نژاد، ملیت، طبقه، قوم و جامعه (حوزه‌های مورد علاقه رژیم نازی) به حساب می‌آورد، چون در کتاب مقدس ذکر و تایید شده‌اند و وعده‌های الهی با اینها مرتبط گردیده‌اند. درواقع الهیات او با تاثیری که از بارت گرفته‌است رهیافتی مکاشفه‌ای-الهیاتی دارد و در برابر الهیاتی مثل الهیات مسیحیان ژرمن که متأثر از ایدئولوژی‌های تاریخی و سیاسی بودند ظرفیتی انتقادی دارد.

آیا در اثر نقد بونهوفر بر تمایزی که در آموزه دو قلمرو لوتر وجود دارد می‌توان قلمرو دخالت کلیسا را چنان گسترش داد که در قلمرو حکومت و قدرت سیاسی دخالت کند؟ در پاسخ به این سوال و در توضیح آنچه بونهوفر در حیطة روابط دولت و کلیسا بدان انتقاد داشت و آنچه بدان اعتقاد داشت می‌توان مبتنی بر الهیات لوتری به چهار الگوی اشاره کرد که رابرت بنی^{۲۷} برای فرایند تاثیرگذاری کلیسا بر جامعه و حاکمیت ذکر کرده‌است (Benne, 2006: 363-4): نخست شیوه تاثیرگذاری غیرمستقیم و غیرعامدانه است و منظور تاثیری است که گروه‌های دینی بر شکل‌گیری خلقیات در مردم می‌گذارند. دوم تاثیرگذاری غیرمستقیم اما عامدانه است، به این ترتیب که کلیسا یا نهاد دینی آگاهانه بر مسائلی خاص در سپهر عمومی تمرکز می‌کند، با این حال نهاد دینی هنوز بازیگری سیاسی نیست. در الگوی سوم کلیسا تاثیری مستقیم و عامدانه دارد و بدل به بازیگری سیاسی می‌شود. برای مثال اسقف از طریق نامه شبنانی به مسایل سیاسی و اجتماعی خاصی می‌پردازد. در الگوی چهارم عمل عامدانه و مستقیمی مبتنی بر قدرت انجام می‌شوند به این ترتیب که کلیسا نه بر وزن استدلال و تاثیرگذاری بیان بلکه بر قدرت مالی، وزن سیاسی و قدرت طرفداران برای مداخله در تصمیم‌گیری سیاسی تکیه می‌کند. در این الگوی چهارم بسیار محتمل است که کلیسا آلت دست قدرت‌های سیاسی یا آغشته به امور غیراخلاقی و به اصطلاح سیاسی‌بازی بشود. الگوی جنبش مسیحیان ژرمن همین مورد چهارم است. آنچه به مداخله مستقیم و عامدانه در بازی قدرت تفسیر می‌شود این الگو است که بونهوفر و بیانیه بارمن اعتقادی به آن ندارند و حتی آسیب‌های آن را برای کلیسای زمانه خود مشاهده می‌کنند. تلاش نظری بونهوفر درباره «اوامر و تعهدات» اقدامی بود برای تنظیم مبانی

²⁶. Christotelic order

²⁷. Robert Benne

مناسبات کلیسا و دولت تا از سویی کلیسا بازیچه حاکمیت و حاکمیت بازیچه کلیسا نشود و از سوی دیگر راهی برای پیوند بین این دو نهاد به وجود بیاید و حوزه دنیوی بیرون از چتر مسیح قرار نگیرد. بونهوفر معتقد نیست که کلیسا باید برای همه مشکلات جامعه پاسخی ارایه بدهد. او معتقد است کلیسا باید اعلان یک کلام در جهان باشد: عیسی مسیح، و رستگاری موجود در این نام (Bonhoeffer, 2005: 388). این امر وظیفه‌ای دوگانه در حیطه امور دنیوی بر دوش کلیسا می‌گذارد؛ از یک سو هر جا با وضعیتی روبرو می‌شود که مانعی بر سر ایمان به مسیح پدید آمده‌است، با تکیه بر قدرت و مرجعیت کلام خدا باید اعتراضی باشد. از سوی دیگر در موارد خاص نظرش را باید بر مبنای دانش متخصصان مسیحی عرضه کند. بونهوفر می‌گوید که مورد نخست به دفتر تعلیم کلیسا مربوط است و مورد دوم به بخش شماسی آن (Bonhoeffer, 2005: 364). به بیان دیگر اولی الهی است و دومی زمینی اما مربوط به حیات مسیحی. بنابراین وقتی مسایل سیاسی معمول ایجاب کنند کلیسا ممکن است نه فقط با اعلام کلام خدا بلکه همچنین با شناخت مبتنی بر عقل هم مشارکت کند.

بونهوفر به جای اصطلاح «سامان‌های الهی»^{۲۸} لوتر از «اوامر و تعهدات الهی» استفاده می‌کند. قصد او این است که این‌ها را حیطه‌های وظایف الهی ترسیم کند نه اموری از پیش تعیین شده. هیچ یک از این حیطه‌های اوامر و تعهدات مستقل از یکدیگر نیست و علاوه بر این هیچ یک از آنها نمی‌تواند جایگزین دیگری بشود. بنابراین این اوامر و تعهدات در عرض یکدیگر قرار می‌گیرند و نه در طول، پس سلسله‌مراتبی نیستند و از دخالت دولت در کلیسا ممانعت می‌شود. همچنین بونهوفر در ارتباط دولت با کلیسا بر آزادی دولت تأکید دارد اما این به معنای خودآیینی دولت نیست. این آزادی دولت به معنای آزادی‌ای همراه با مشارکت در وظیفه‌ای خاص است، به همان نحو که پولس آزادی فرد مسیحی را آزادی برای خدمت در مسیح به دیگران تلقی می‌کرد.

بونهوفر معتقد است دولت به شکل یک «واقعیت» به ما داده شده‌است نه به شکل ایده‌ای که باید محقق بشود (Bonhoeffer, 2005: 339). بنابراین حکومت به بوده و ذات خودش الهی است. کسانی که در دولت خدمت می‌کنند صرفاً نمایندگان آن هستند. خطای اخلاقی این افراد را نمی‌توان به هستی دولت نسبت داد، بلکه باید به ضعف این نمایندگان نسبت داد. حکومت باید وظیفه‌ای را محقق کند که عبارت است از خدمت به مسیح بر عرصه زمین. خدمت در ذات دولت است و این خدمت ماهیتی الهی دارد چون دولت از مسیح نشئت گرفته‌است. تبعیت از دولت می‌تواند کنار گذاشته بشود اگر نمایندگان دولت از این خدمت و ماهیت دولت رویگردان باشند. بنابراین اگر دیکتاتور ظالمی بر حکومت تکیه بزند پاسخ او انکار مفهوم حکومت نیست بلکه چنین حاکمی باید اصلاح بشود.

²⁸. divine orders

تاکید بونهوفر بر قرار گرفتن کلیسا و دولت در کنار هم به معنای محدودیت متقابل برای هر دو است (Johansson, 2015: 278). بونهوفر در عوض تلقی خود-قانونمندی^{۲۹} دولت و کلیسا، یعنی خوانشی از آموزه دو قلمرو که بدان نقد داشت، بر مری بودن کلیسا و شأن «دیدبانی» آن تأکید می‌کند. بونهوفر تأکید می‌کند که «کلیسا جایی خاص را در این جهان اشغال می‌کند که به واسطه حیات مذهبی‌اش مشخص است، و همین واقعیت نقطه شروع تأمل در چارچوب دو قلمرو است. بسیار خطرناک خواهد بود اگر این نکته مغفول شود و مری بودن کلیسا را انکار کنیم و برای کلیسا جایگاهی صرفاً معنوی در نظر بگیریم» (Bonhoeffer, 2005: 62-3). درواقع او می‌کوشد مری بودن کلیسا را از سطحی صرفاً معنوی و منزوی از امور اجتماعی و سیاسی به سطحی اجتماعی‌تر و سیاسی‌تر تغییر بدهد، اما از سوی دیگر نگران است که کلیسا آلت دست سیاست شود و به این واسطه موردی مثل پیدایش مسیحیان ژرمن موجه جلوه کند. این همان دو محذوری است که بونهوفر می‌کوشد دیدگاه الهیاتی-سیاسی خود را از خلال آنها به پیش ببرد و بی‌رود.

در نگاه بونهوفر دولت به شرطی در پیوند با کلیسا قرار می‌گیرد که ماموریتش را آن طور که مسیح معین کرده است انجام بدهد. کلیسا و حکومت نباید در پی استیلا جستن بر یکدیگر باشند. عیسی سرور هر دو نهاد است و رابطه این دو باید معطوف به این هدف باشد که فرد مسیحی در این جهان به خدمت مشغول باشد و ضرورتی در کار نیست که دولت سیاستی مسیحی پیشه کند، آن طور که کالون پیشه کرد. دولت و کلیسا باید یکدیگر را به رسمیت بشناسند و نهادهایی مستقل باقی بمانند، اگرچه هر دو در قید سروری واحد هستند. پس هیچ یک نمی‌تواند با تکیه بر مبنا و ایدئولوژی‌ای خاص نهادی جدا مثل کلیسای ملی، کلیسای آزاد یا کلیسای حاکمیت را بنا کند (Bonhoeffer, 2005: 351-2).

این سوال مطرح می‌شود که آیا بونهوفر به عقل طبیعی و توانایی‌های آن اعتقاد دارد یا با تکیه بر سروری یگانه مسیح چنین قلمرویی را نفی می‌کند. چنان که پیشتر گفته شد او به عقل طبیعی به عنوان ساحتی مستقل و متمایز از ساحت آسمان اعتقاد ندارد و می‌کوشد بین این دو قلمرو اتحادی ایجاد کند. او در بحثی ظریف و لغزنده دو وجه صوری و محتوایی را برای عقل طبیعی قایل می‌شود و در جنب این بحث می‌گوید که فهم کلیسای کاتولیک و همچنین فهم روشنگری درباره عقل طبیعی را نمی‌پذیرد. بونهوفر می‌گوید امر طبیعی^{۳۰} به لحاظ صوری سمت و سویی به سوی مسیح دارد و پس از هیوط هم چنین است (Bonhoeffer, 2005: 36). از این لحاظ امر غیرطبیعی چیزی است که خود را در برابر مسیح فرو بسته است. بنابراین وجه صوری امر طبیعی را فقط از منظر خود مسیح می‌توان فهم و درک کرد اما محتوای امر طبیعی را عقل تعیین می‌کند (Bonhoeffer, 2005: 166-7). آنچه او وجه صوری امر طبیعی تلقی می‌کند درواقع ناتوانی انسان در شناخت خدا و خودش و

²⁹. self-lawfulness

³⁰. the natural

تأثیر مشیت الهی در تعیین جهت به سوی مسیح است. بونهوفر در معرفی وجه محتوایی امر طبیعی عقل را منبعی مشترک برای همه انسان‌ها تلقی می‌کند.

تاکید بونهوفر بر این دو وجه از امر طبیعی درواقع برای نیل به این مقصود است که ماهیت متناقض‌نمای رابطه امور دنیوی و سپهر الهی در جهان‌بینی بونهوفر تامين شود. او از سویی حیطه‌های مهم حیات بشری را رو به سوی خداوند قلمداد می‌کند و از سوی دیگر نمی‌تواند منطق و عقل بیرون از مسیحیت را نادیده بگیرد. دستاورد نهایی این تمایز بین وجوه صوری و محتوایی امر طبیعی آن است که در تعلیم بونهوفر درباره حیطه‌های اوامر و تعهدات، به موازات رویکرد مکاشفه‌محور او رویکرد دیگری مبتنی بر عقل وجود دارد که از مکاشفه خاصی نشأت نمی‌گیرد. به این ترتیب بونهوفر راهی برای تکیه فرد مسیحی بر عقل طبیعی و زمینه‌ای مشترک برای گفتگو با سپهر غیردینی می‌گشاید. نحوه مواجهه بونهوفر با وجوه صوری و محتوایی امر طبیعی برای اخلاق مسیح‌محور بونهوفر و همچنین نحوه عمل سیاسی او اهمیت بسیار دارد.

نتایج

بونهوفر پس از صدور بیانیه بارمن و با توجه به زمینه‌های الهیاتی-سیاسی زمانه خود بر آموزه «اوامر و تعهدات» تکیه کرد و تقریری از آموزه دو قلمرو لوتر ارایه داد که در جاهایی تازگی داشت. آنچه از نظر او در تقریر موجود از اوامر و تعهدات چهارگانه وجود داشت و می‌توانست شکاف و تمایز بین نهادهای دین و دولت در آموزه لوتر را جبران بکند زمینه مشترک الهی و ابتدائی آن بر سروری یگانه عیسی مسیح بود. با تکیه بر این افکار بونهوفر چارچوب اخلاقی مناسبی برای دولت و کلیسا پدید آمد که کلیسا و دولت را به تعهد اخلاقی مشترکی در خدمت به مردم فرا می‌خواند البته با حفظ حریم‌هایی که جلوی دخالت سیاسی در یکدیگر را می‌گرفت. به این ترتیب نقد رژیم‌های ستمگر مشروعیتی دینی-اخلاقی می‌یافت و همچنین بر مسئولیت متقابل دولت و کلیسا تأکید می‌شد. همچنین تلقی موجود درباره کلیسا به عنوان نهادی صرفاً معنوی و مربوط به حیطه اموری فردی-معنوی تعدیل می‌شد و همه اینها بدون برداشتن مرزهای بین این دو قلمرو بود.

تاکید بسیار بونهوفر، در تبعیت از بارت، بر عیسی مسیح و الهیاتی مکاشفه‌ای می‌توانست موجب انسدادی در الهیات او در حیطه اجتماعی و سیاسی باشد اما بونهوفر می‌کوشد که به امر طبیعی هم توجه نشان بدهد و تقریر خود را از آن ارایه بدهد.

وجه دیگری از انفعال نهاد دین در برابر زیاده‌خواهی‌های دولت تلقی آنها از ایمان مسیحی و پرهیز آنها از هزینه دادن بود. بونهوفر با تاملات خود درباره بند دوم بارمن و تأکید بر فیض گرانبها این محدودیت را هم کنار نهاد و اساساً هر گونه تبعیت از مسیح را مستلزم پرداخت بهای شاگردی قلمداد کرد.

نقدی که می‌توان بر این بخش از تاملات الهیاتی بونهوفر وارد کرد آن است که تقریر او شاید کارایی لازم را در مبارزه با رژیم نازی نداشت. تاکید او بر فیض گران‌بها موجب تشجیع دیندار در مبارزه می‌شد، اما آموزه اوامر و تعهدات او اگرچه تا حدی کمبودهای آموزه دو قلمرو را جبران می‌کرد اما در تعیین محدوده‌ها و امکان‌ها تا حدی مبهم باقی می‌ماند. همچنین است تقریری که او درباره استفاده از عقل طبیعی دارد و به نظر می‌رسد که ابهام و پیچیدگی این تقریر بیش از آن چیزی است که در آن زمانه و در رویارویی با رژیم نازی به کار می‌آمد. نقد دیگر به تاملات او آن است که این تاملات به خوبی پرورده نشده‌اند که این امر می‌تواند دلیل بخشی از نقد نخست هم باشد. بونهوفر ثبات و آرامش لازم برای پروردن دیدگاه‌های الهیاتی خود را نداشت و شاید اگر از بالای دولت رایش سوم زنده بیرون می‌آمد در شرایط پس از جنگ امکان پروردن دیدگاه‌های خود را می‌یافت که متأسفانه چنین فرصتی را نیافت.

منابع

کتاب مقدس، ترجمه قدیم

باربیه، موریس (۱۳۸۹)، دین و سیاست در اندیشه مدرن، ترجمه امیر رضایی، تهران، قصیده سرا.
حدادی، بهروز (۱۳۹۵): «دین و دولت در اندیشه مارتین لوتر»، در پژوهشنامه ادیان، ۱۰ (۱۹)، صص. ۳۷-۶۵.

رابرتسن، ای. ه. (۱۳۸۹)، دیتریش بونهوفر، ترجمه منصور معتمدی، تهران: حقیقت.
رابرتسن، ئی. ا. چ. (۱۳۹۶)، مسیحیان علیه هیتلر، ترجمه جعفر فلاحی، تهران: نگاه معاصر.
فلاحی، جعفر (۱۳۹۴)، «بررسی مواجهه بین کلیساهای پروتستان آلمان و رژیم نازی»، در ادیان و عرفان، ۴۸ (۱)، صص. ۱۰۱-۱۲۰.

گرنز، استنلی جی. و السون، راجر ای. (۱۳۸۶)، الاهیات مسیحی در قرن بیستم، ترجمه روبرت آسریان و میشل آقامالیان، تهران: کتاب روشن.

لوتر، مارتین (۱۴۰۰)، آزادی مومن مسیحی و چند اثر کوتاه دیگر، ترجمه محمد صباپی، تهران: کرگدن.

لین، تونی (۱۳۹۵)، تاریخ تفکر مسیحی، ترجمه روبرت آسریان، تهران: فرزانه روز.
مک گراث، آلیستر (۱۳۸۷)، مقدمه‌ای بر تفکر نهضت اصلاح دینی، ترجمه بهروز حدادی، قم: ادیان و مذاهب.

References

Bible

Barbier, Maurice (2008) , *Religion and Politics in Modern Thought*, Tehran, Qasidesora. (in Persian)

Ballor, Jordan J. (2012) , «Dietrich Bonhoeffer, the Two Kingdom, and Protestant Social Thought Today», in *La Revue Farel* 6/7, pp. 62-83.

Benne, Robert (2006) , 'Lutherans in Public—Four Lively Options', in *Dialog: A Journal of Theology*, 45: 4 , pp. 356-65.

Bonhoeffer, Dietrich (1963) , *Cost of Discipleship*, New York: Macmillan.

Bonhoeffer, Dietrich (2005) , *Ethics*, Minneapolis: Fortress Press.

Bonhoeffer, Dietrich (2010) , *Letters and Papers from Prison*, Minneapolis, Fortress Press.

Cochrane, Arthur C. (1962) , *The Church's Confessions Under Hitler*, Philadelphia: Westminster Press.

de Gruchy, John W. (1999) , «The Reception of Bonhoeffer's Theology» (in *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*, John W. de Gruchy (ed.) , Cambridge University Press.

Fallahi Jafar (2015) , «A Survey of Encounter between Protestant Churches of Germany and Nazi Regime», *Religions and Mysticism* 48 (1) , pp. 101-120. (in Persian)

Grenz, Stanley; Olson, Roger (2007) , *Christian Theology in the 20th Century*, trans. by Aqamalian and Aseriyan, Tehran, Ketab-e Roshan. (in Persian)

Haddadi, Behruz (2015) , «Religion and State in the Thoughts of Martin Luther», *Journal of Religious Studies* 10 (19) , pp. 37-65. (in Persian)

Johansson, Torbjorn (2015) , «Religion in the Public Sphere—with Dietrich Bonhoeffer towards a Renewed Understanding of 'the Two Kingdoms'», *International Journal of Public Theology* (9) , pp. 269-288.

Lane, Tony (2016) , *History of Christian Thought*, trans. by Robert Aseriyan, Tehran, Farzan Rooz. (in Persian)

Luther, Martin (1956) , *On Temporal Authority*, in *Luther's Works* Vol. 45, Concordia and Fortress Press.

Luther, Martin (2021) , *On the Freedom of a Christian*, trans. by Mohammad Sabaie, Tehran, Kargadan. (in Persian)

Mauser, Ulrich (2000) , «The Theological Declaration of Barmen Revisited», in *Theology Matters*, 6 (6).

McGrath, Alister (2008) , *Reformation Thought: An Introduction*, trans by Behrooz Haddadi, Qom Adyan va Mazahib. (in Persian)

Phiri, Stephen (2025) , «Bonhoeffer's Understanding of State-Church Relationship in Context», *Cogent Arts & Humanities*, 12: 1.

Robertson, E. H. (2016) , *Christians against Hitler*, trans. by Jafar Fallahi, Tehran, Negah-e Moaser. (in Persian)

Robertson, E. H (2009) , *Dietrich Bonhoeffer*, trans. by Mansur Mo'tamedi, Tehran, Haghighat. (in Persian)

Smyth, E. J. (2003) , «Unam Sanctam», in *New Catholic Encyclopedia* (2nd ed.) vol. 14, Gale.

Wannenwetsch, Brend (2003) , «Luther's Moral Theology», in Donald K. McKim, *The Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge University Press, pp. 120-135.

